
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Каримов Нодир Рахмонкулович,
Тошкент давлат шарқшунослик институти

ДУНЁ ОЛИМЛАРИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ ВА "ҲАКИМИЯ"

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-2-17>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола хорижлик тадқиқотчиларнинг Ҳаким Термизий мактаби ҳақидаги фикрларини таҳлил қилишга бағишланган. Яъни, ушбу ишда хорижлик олимлар Ҳаким Термизий мактаби бор деб ҳисоблайдими? Улар алломани қайси тариқат ёки оқим вакили сифатида эътироф этишган? "Ал-ҳакимия" ва Ҳаким Термизий ўргасида қандай боғлиқлик бор? "Ал-ҳакимия" тариқатми, таълимотми ёки мазҳаб? Каби саволларга АҚШ, Германия, Англия, Миср, Туркия, Ҳиндистон, Покистон каби давлатларда чоп қилинган илмий адабиётлар ва тарихий манбалар асосида жавоб берилган. Шунингдек, тадқиқотда алломанинг илмий меросига бўлган қизиқишнинг вужудга келиш сабаблари ва натижалари тизимли таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: ал-ҳаким, хатму-л-авлиё, карроматия, Ибн Каррам, маломатия, Ал-Ҳужвирий, Ибн Арабий, нақшбандия, кубровия, Л.Массигнон, А.Книш, А.Палмер, Б.Радтке, шозалия, шомонлик.

Каримов Нодир Рахмонкулович,
Тошкентский государственный университет востоковедения

ҲАКИМ ТЕРМИЗИ И "ҲАКИМИЯ" В ИССЛЕДОВАНИЯХ МИРОВЫХ УЧЁНЫХ

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена научному анализу учения Хаким Тирмизи зарубежными исследователями. В частности, в работе даны ответы на следующие вопросы: думают ли иностранные ученые, что у Хакима Тирмизи была своя религиозно-философская школа? Каково их мнение о "тарике" или движении Хаким Тирмизи? Какая связь между "хакимия" и Хаким Тирмизи? Является ли "аль-хакимия" учением (тарикой), доктриной или мадхабом? В статье исследуются научные работы, опубликованные в США, Германии, Англии, Египте, Турции, Индии, Пакистане и других странах, а также, проанализированы причины возникновения заинтересованностью к научному наследию Хаким Тирмизи.

Ключевые слова: ал-хаким, хатму-л-авлиё, каррамиты, Ибн Каррам, маломатия, Ал-Хужвирий, Ибн Араби, нақшбандия, кубравия, Л.Массигнон, А.Книш, А.Палмер, Б.Радтке, шазилия, шаманизм.

HAKIM TERMIZI AND "HAKIMIYA" IN THE RESEARCHES OF WORLD SCIENTISTS

ANNOTATION

This article is devoted to analyze the opinions of foreign researchers about the school of Hakim Tirmidhi. Especially, the answers of following questions can be found in this work: do foreign scholars think Hakim Tirmidhi had a school? What are their opinions on Hakim Tirmidhi's tariqah or movement? What is connection between "hakimiyya" and Hakim Tirmidhi? Is "al-hakimiya" a discipline (tariqah), a doctrine, or a madhhab? Scientific works and historic sources which were published in the USA, Germany, England, Egypt, Turkey, India, Pakistan and other countries are used efficiently to respond above mentioned questions. At the same time, the article analyzes the reasons for the emergence of interest in the scientific heritage of scientists and its results.

Key words: al-hakim, khatm al-awliya, karramiyya, Ibn Karram, malomati movement, naqshbandi, kubrawiyya, L.Massignon, A.Knysh, A.Palmer, B.Radtke, shadhili Sufi order, shamanism.

Маълумки, VIII-XIV асрларда ислом дини ҳар томонлама ривожланган. Мақсарият олимлар бу даврни "ислом динининг олтин асри" сифатида қайд этган [1]. Зеро, айнан шу даврда ислом цивилизациясига мислсиз ҳисса қўшган кўплаб олимлар етишиб чиққан. Биз ўрганаётган Ҳаким Термизий ҳам мазкур даврда яшаб ижод қилган. Ислom динида тасаввуфий тушунчалар моҳияти, валийлик атамаси, сўфийлик каби тушунчаларни дунёвий илmlар (антропология, космология, археология, қадимшунослик ва ислом илоҳияти) асосида илк мартаба очиб берган мутафаккир аллома Ҳаким Термизийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий [2] бўлиб, у яшаган йиллари тахминан 132-142/750-760 йиллардан 255/869 йилгача бўлган давр кўрсатилган. Ҳаким Термизий 80 дан (баъзи адабиётларда 400дан) ортиқ илмий асарлар муаллифи ва Шарқ тасаввуфшунослигининг машҳур намоёндаси ҳисобланади. Ҳаким Термизий чуқур илм ва кенг дунёқарашга эга бўлгани учун "ал-ҳаким" (донишманд) тахаллусини олган деган тахминлар бор. Термизийнинг таржимаи ҳолига оид қисақача маълумотлар ўрта аср манбаларида ҳамда унинг ўз қаламига мансуб "Будувву шаъни Абу Абдуллоҳ" номли автобиографик рисоласида келтирилган. Аллома яшаган даврга эътибор берилса, араб ҳалифалиги гуллаб яшнаган даврга тўғри келади. Бу даврда халифаликнинг барча ҳудудида диний ва дунёвий илmlар ривожланган. Хусусан, Бағдод, Куфа, Басра, Мадина, Нишопур, Балх, Бухоро, Термиз ва бошқа шаҳарларда илм-фан марказлари вужудга келган [4]. Илм истовчилар ислом дунёсининг турли бурчақларига саёҳат қилган. Ҳар бир минтақа ислом дини тараққиётида ўзига хос ўрин тутган. Бағдод ўзининг фикшшунослик мактаби (илм ал-фикҳ) билан машҳур бўлган ва у бевосита Абу Ҳанифа (ваф.150/767 й.) гоёлари асосида фаолият юритган. Араб тили ва грамматикасини ўрганмоқчи бўлганлар эса Басра ва Куфага бориб таҳсил олган. Ҳадис илми учун Мадина ва Ҳижоздан муносиброқ жой бўлмаган [5]. Мазкур шаҳарлар мактаблари учун Имом Малик (ваф.179-180/795-796 й.) гоёлари асос қилиб олинган. Ислom цивилизациясида Мовароуннаҳр ҳам етакчи роль ўйнаган. Бу минтақада Имом Бухорий (ваф.260/874 й.), Абу Исо Термизий (ваф.279/892 й.), Ҳаким Термизий каби ислом олимлари етишиб чиққан. Мазкур ҳудудда қандай мактаблар мавжуд бўлган-у, уларда кимлар таҳсил олган

каби саволлар ҳаммада тугилиши мумкин. Ушбу мақолада хорижлик олимларнинг Ҳаким Термизий илмий мактаби борасида билдирган фикр мулоҳазалари таҳлил қилинади. Яъни, улар Ҳаким Термизийни қайси мактаб вакили сифатида эътироф этган? "Ал-Ҳакимия" оқими ва Ҳаким Термизий ўртасида қандай боғлиқлик бор? Ҳаким Термизийнинг бошқа тасаввуфий оқим ва тариқатларга таъсири қандай бўлган? Мазкур саволларга қуйида жавоб беришга ҳаракат қилинади.

Аксарият термизийшунос олимлар? Ҳаким Термизий илмий меросини тубсиз уммон сифатида баҳолашади. Чунки, у ўз даврининг муҳаддиси, фикҳшуноси, мутасаввуфи, асторономи, файласуфи бир сўз билан айтганда "ал-ҳаким" - донишманди бўлган. Мазкур соҳаларнинг ҳар бирида чуқур илмий маъно-мазмунга эга асарлар ёзган. Хусусан, биргина Ҳаким Термизий тасаввуф таълимотида "Хатм ал-авлиё" номли китоби орқали "валийлик назарияси"га асос солган. Адабиётларга қаралганда, ундан сўнг ким валийлик ҳақида гапирган бўлса, қай миқдорда бўлса ҳам, унинг қарашлари таъсирида бўлган [6]. Аллома валийлик ҳақидаги қарашларни бир тизимга солиш, унинг аниқ чизгиларини "чизиш" ва белгилаш масаласида муҳим ўринга эга. У илк бор валийликнинг белги ва даражаларини аниқлаб, "хотам ал-авлиё" иборасидан фойдаланган. Ҳаким Термизийнинг "хатму-л-авлиё" - "пайгамбарлик муҳри" [7] (Мухаммад с.а.в.) бўлгани каби "валийлар муҳри" ҳам мавжудлиги, охирада барча анбиёлар "Хотаму-л-анбиё" - Мухаммаднинг (с.а.в.) шафоатларига муҳтож бўлгани каби, авлиёлар ҳам "Хотаму-л-авлиё"нинг шафоатига муҳтож бўлиши ҳақидаги ислом таълимотида муқаддам учрамаган қарашлари турли даврларда кескин мунозараларга сабаб бўлган. Жумладан, Ибн ал-Арабий бу гоёларни давом эттириб, ўзини "хатм ал-авлиё" эканини эълон қилган бўлса, Ибн Таймия бу гоёни куфр деб баҳолаб, ал-Ҳаким ат-Термизийни ҳам, Ибн ал-Арабийни ҳам кескин танқид остига олган [8].

Ҳаким Термизий илмий мероси борасида Фарбда талайгина ишлар амалга оширилган. Хорижлик олимларнинг Ҳаким Термизий асарларини тадқиқ этиш сабабларидан бири унинг чуқур илмий асосга эга асарлар ёзганлигидир. Қолаверса, аллома ёзма мероси борасидаги баҳсли масалалар ҳам тадқиқ этишга ундаган деб ўйлаймиз. Хусусан, "Хатм алавлиё" китоби сабаб унинг динсизликда айбланиши [9], эътиқод ва ахлоқ асосларига қарши бориш айблови [10], "валийларни набийлардан устун қўйиши" [11]?, Айниқса, унинг "Хотам ал-анбиё" бўлганидек, "Хотам ал-авлиё" ҳам бор мазмунли фикри [12] хорижлик тадқиқотчиларни ўзига жалб қилган бўлса ажабмас.

Фарбда Ҳаким Термизий илмий меросининг қўламини ва тасаввуфий қарашларига оид дастлабки фикрлар муаллифи Л.Массигнондир. Унинг 1922 йил эълон қилинган "Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane"? (Ислом тасаввуфи техник тилининг келиб чиқиши ҳақидаги иншо- Н.К) номли тадқиқотида алломанинг қайси мактаб вакили бўлгани баён қилинмаган. Аммо, Ҳаким Термизий "маломатия" ? тасаввуфий мактабига катта таъсир қилган, Ибн Арабий фалсафий дунёси асосларини яратган, нақшбандийлик тариқати устунларини белгилаб берган олим эди", дея фикр билдирган.

1970 йил Лондон университетидеда ҳимоя қилинган Муҳаммад Иброҳим ал-Жиошийнинг "Ҳаким Термизий, унинг асарлари ва сўфийликка оид фикрлари-Н.К" номли докторлик ишида Ҳаким Термизийнинг қайси мактабга мансублиги борасида аниқ фикр баён қилинмаган. Муаллиф Ҳаким Термизийнинг ўзига отаси - Али ибн ал-Ҳасан ва Хизр алайҳиссаломларни устоз деб билганлиги ҳақида

маълумот берган. Бироқ, ал-Жиюший аллома кимдан ҳадис ривоят қилганига қараб алломанинг тахминий 164 та устозлари исмларини келтирган ҳамда улар тўғрисида қисқача маълумот тақдим қилган. Тадқиқотчи Ҳақим Термизийнинг 6 нафар шогирдлари исмларини ҳам келтирган. Жаъфар ибн Ҳайсом(ваф. 360/971й.), Абу Бакр ал-Варроқ Муҳаммад ал-Ҳақим(ваф. 294/906 - 907й.), Яҳё ибн Мансур ал-Қозий (ваф. 350/961й.), Аҳмад Ибн Муҳаммад ибн Исо, Ал-Ҳасан ибн Али ал-Жузжоний, Мансур ибн Ҳолид ал-Ҳаравий каби олимлар шулар жумласидандир. Шунингдек, ал-Жиюший Ҳақим Термизийнинг Балхга саёҳати тўғрисида ҳам фикр билдирган. Унинг ёзишича "маҳаллий аҳоли билан гоёвий қарашларда ўхшашлик бўлгани боис Ҳақим Термизийни Балхда илиқ кутиб олишган. Айниқса, мазкур саёҳат алломани нафс борасидаги фикрлари учун асос бўлган". Тадқиқотчи фикрларини исботи сифатида олимнинг Муҳаммад Ибн Фадл (ваф.319/931й.) ва Абу Усмон Саид ал-Ҳири (ваф.298/911й.)га йўлланган мактубларни келтирган. Улар ўша пайтда Балхнинг энг машҳур олимлари ҳамда маломатийлик тариқатининг етакчилари бўлишган. Демак, Балх саёҳати Ҳақим Термизийга маломатийлик тариқати билан яқиндан танишиш имкониятини берish билан бирга, ундан маълум миқдорда таъсирланишига олиб келган. Айниқса, алломанинг нафс табиати ҳақида ёзган асарларида маломатийлик кайфияти билиниб туради, деб ал-Жиюший хулоса қилган [13]. Аммо, "Лисон ал-Мезон" [14], "Тазкират ал-Хуффо" [15] каби тарихий манбаларга қўра, Балхга саёҳат ёки қувғин Ҳақим Термизийнинг ҳаёти ниҳоясида юз берган. Унинг "Хатм ул-авлиё" ва "Илал аш-Шариа" каби асарлари аллақачон танқидга учраган давр бўлган. Демак, аллома бу давргача олим сифатида шаклланиб улгурган ва ўзининг мустақил фикрига эга бўлган. Маломатийлик вакиллари билан эса ўз мулоҳазаларини бўлишган. Ҳақим Термизий маломатия вакиллари билан илмий баҳсларга киришган, уларни аксрият ҳолларда танқид қилган. Демак, юқоридаги фикр нотўғри бўлиб, аксинча маломатийлик аллома назариясидан таъсирланган. Маломатийлик, карроматийлик каби мактабларни тадқиқ этган Сара Свири [16] Ҳақим Термизийнинг ижодини алоҳида мактаб сифатида тадқиқ этишни таклиф қилган?.

1975 йил чоп қилинган Аннемария Скиммелнинг "Ислоннинг тасаввуфий жиҳатлари-Н.К" номли китобида Ҳақим Термизий ҳаётига оид қизиқ маълумотлар учрайди [17]. Жумладан, "Саҳл Абдуллоҳ ат-Тустарийнинг ёш замондошларидан бири Ҳақим Термизийдир. Унинг исмидаги "ҳақим" юнон фалсафасини ўзлаштирганидан дарак беради. Термизий Балх ва Ироқда узоқ йиллар яшаб, шофийлик мактаби сирларини ўрганган ҳамда Х асрнинг бошларида Макка шаҳрида вафот этган"[18]. А.Скиммел фикрича, Ҳақим Термизий Шақиқ ал-Балхий (ваф.194/810й.) ва Ҳатим ал-Асом (ваф.237/852й.)нинг Балхдаги янги Афлотунчилик тасаввуф мактабида таҳсил олган[19]. Мазкур фикр Бернд Ратдке томонидан инкор қилинган [20]. Тадқиқотчи Ҳақим Термизий юнон фалсафасини ўрганмаган, у фақат ислом илмлари билан шуғулланган, "ҳақим" ёки "ҳақимийлик" Маворауннаҳрда таълим олган ислом мутасаввуфларига нисбатан ишлатилган, деб ҳисоблайди [21]. Қолаверса, Бернд Ратдке Ҳақим Термизийни сўфий сифатида эътироф этмаган?. У Абдуллоҳ ал-Ансорий ва Абубакр ал-Варроқ фикрларига таянган ҳолда "ҳақим" сўзи алломага замондошлари томонидан берилганлини қайд этган. Жеклайн Чаббининг фикрича, аллома замонида "ҳақим" инсон руҳияти билан боғлиқ билимларини эгаллаган инсонга нисбатан ишлатилган [22].

1989 йил чоп қилинган Жулиан Болдикнинг "Mystical Islam: An Introduction to Sufism" (Тасаввуфий ислом: сўфизмга кириш - Н.К.) [23] номли китобида Ҳақим Термизийнинг тасаввуфдаги ўрни, унинг илмий мероси ҳақида қисқача сўз юритилган. Ж.Болдикнинг аллома устози масаласидаги фикрлари эътиборга лойиқдир. "Термизийнинг устоз борасидаги назариясида галати ҳолат учрайди. Унинг устози бўлмаган, у ўқиганларидан ўрганган. Термизий устоздан илм олиш ёки олмаслик борасида очиқ фикр билдирмаган. Инсонни бошқа инсонга тобе бўлмасликка чақирган" - деб Ж.Болдик таъкидлаган. Муаллиф Ҳақим Термизий валийлик назариясининг келиб чиқишига оид иккита тахминни ифодалаган: биринчиси - христианлик йўли бўлиб, алломанинг гностик илмлари христианликдан олинган деб ҳисоблаган. Иккинчиси эса Ҳақим Термизий шимолий-шарқда шакланган шомонликдан илҳомланган. Яъни, у шомон бўлгани учун кейинчалик уни сўфи сифатида тан олишмаган [24]. Мазкур фикрлар Ҳақим Термизийга оид кейинчалик изланишлар олиб борган Бернд Ратдке [25], Йвес Маркует [26], Сара Свири[27], Геневиёв Гоббилотлар[28] томонидан инкор қилинган. Фикримизча, Ж.Болдик илмий таҳлилий асосларга эга бўлмаган фикрларни тақдим қилган. Ёки Ҳақим Термизий илмий мероси, тасаввуф ҳамда ислом динидан беҳабар бўлган. Аллома назариясини христианлик ёки шомонлик билан боғлашда ҳеч қандай мантиқ йўқ. Инсонни бошқа инсонга тобе бўлмаслик борасидаги фикрларни нотўғри талқин қилган. Ҳақим Термизий инсонни инсонга эмас, балки Аллоҳга ишонишга чақирган. У "Масоил ал-макнун" китобида Аллоҳга ишонч ва иймон келтириш ҳақида куйидаги фикрларни билдирган: "Бирор бир тавҳид соҳиби йўқки унинг қалби Аллоҳга боғлиқ бўлмаган бўлса. Бу Имоннинг шартидир. Шунинг учун ҳам Аллоҳ таоло: "Эй Мусо, агар муҳаббатинг мендан узилса, Мендан бошқа ип боғланмайди", деди. Бу маъно ояти карималарда ҳам келган: "Бас, ким шайтонни (ёхуд бутларни) инкор этиб, Аллоҳга Имон келтирса, демак, у бузилмас, ишончли халқани тутибди". (Бақара сураси, 256-оятдан) [29].

1999 йил Александр Книшининг "Ислом тасаввуфининг қисқа тарихи-Н.К" номли китоб нашр этилди [30]. Муаллиф Ҳақим Термизийнинг валийлик назарияси шаклланишида шиа имомлари жиддий таъбир қилган, деган хулоса берилган. Айнан ўша китобнинг 2015 йилги қайта нашрида эса [31], Хуросон ва Басра ҳудудларида мавжуд бўлган зоҳидлик ва тасаввуфий ҳаракатлар муҳокама қилиниб, мазкур ҳудудларда ташкил топган тасаввуф мактаблари, уларнинг энг йирик вакиллари, сўфийлик тариқатларининг бир-бири билан муносабатлари каби масалалар тадқиқ этилган. Китобга "Алоҳида вазиятлар: ал-Ниффарий (ваф.366/977й.), ат-Термизий ва Ибн Масарра (ваф.319/931й.)" номли махсус мавзу ҳам киритилган бўлиб, унда мазкур тасаввуф уламолари ҳеч қайси мактаб вакили бўлмаган дея хулоса берилган [32]. Хусусан, "яна битта ўзгача қарашларга эга тасаввуф олими Ҳақим Термизий бўлиб, унинг қарашлари анъанавий Ироқ тасаввуф мактабидан бутунлай фарқ қилган. Баъзи, тасаввуф олимлари Ҳақим Термизийни кейинчалик шарқий мусулмонларда шакланган "ал-ҳақимия" тасаввуфий тариқатининг вакили сифатида қайд этган. Хуросон ва Моварауннаҳрда яшаб ўтган "ал-ҳақимия" тариқати вакиллариға худуд жиҳатдан қаралса, "Карроматийлик"? тариқати билан алоқалари бўлиши керак эди. Аммо, "ҳақимия" тариқати тасаввуфий қарашлари сўфийлик ва карроматийликдан анча мукамалроқ бўлган. Қолаверса, улар ўз асарларида ҳам "оддий" сўфийлардан анча устун бўлганликларини ёзиб қолдирган", деб Александр Книш алоҳида қайд этган [33].

2004 йил чоп қилинган Жозеф Маричал ва Олгар Соролдларнинг "Мутасаввуфлар психологияси-Н.К" номли китобида [34] эса "Ҳақим Термизий юнон фалсафасини яхши англаган биринчи муслмон мутасаввуфи бўлган. У ҳеч қайси тасаввуф мактабига аъзо бўлмасдан, Куфа ва Бағдод сўфийларига катта таъсир қилган, деб қайд қилинган [35].

2008 йил Кембирж университетига нашр қилинган "Эрон тарихи- Н.К" номли энциклопедик ишнинг 4-жилдида Ҳақим Термизий ва унинг сўфийликдаги ўрни масаласи муҳокама қилинган[36]. Хусусан, унда Ҳақим Термизий Хуросон мактаби вакили сифатида қайд этилган.Аллома "карроматия" тариқатининг асосчиси Ибн Каррамнинг(ваф.255/869й.) сўфийлик қарашларига эргашганлиги даъво қилинган. "Ҳақим Термизийга "Ҳақим" ёки мутасаввуф номи унинг тасаввуф ва гностикадаги серқирра ижоди сабаб берилган. Алломанинг сўфийликдаги қарашлари кейинчалик Ибн Арабий (ваф.637/1240й.), Жили (ваф.827/1424й.) ва бошқа олимлар томонидан тўлдирилган. Шубҳасиз, Ҳақим Термизий илмий мероси фақат сўфийлик билан чекланиб қолмаган. Асарларининг аксарияти Куръон тавсифи, ҳадис, калом ва фикҳ илмига бағишланган. Унинг барча ишларида сўфийлик таъсири билиниб туради. Аллома кўп жиҳатларда Ибн Каррамга эргашган. Яъни, ўзигача яратилган ишларнинг кўпчилиги билан яхши таниш бўлган ва улардан унумли фойдаланган. Унинг энг йирик асарларидан бири "Ҳатм ул-авлиё" асари ҳисобланиб, унда "авлиёлик" ва "набийлик" ўртасидаги фарқ ва ўхшашликлар қиёсланган. Ибн Арабийнинг "Футухат ал-маккия" китобида мазкур фикрлар ривожлантирилган. Ҳақим Термизий қадимги юнон фалсафаси билан танишган биринчи сўфий бўлган. Аллома Ибн Арабий мактабининг устунларини яратган ҳамда "нақшбандийлик" тариқати учун асос бўлган асарлар муаллифидир"[37], деб "Эрон тарихи" китобида хулоса қилинган. Юқоридаги фикрлардан Ҳақим Термизийни "хуросонлик"[38] ва "карроматийлик" вакили деган хулоса шаклланади. Бизнингча, "Хуросон" дейилганда бугунги Эрондаги вилоят эмас, балки "Катта Хуросон"[39] тушунчаси назарда тутиляпти. Фикримизча, Ҳақим Термизийни Ибн Каррамга боғлинишига Л.Массигнон ва Муфид Муҳаммад Нурийлар [40] томонидан чиқарилган нотўғри хулоса сабабдир. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ҳақим Термизий ва Ибн Каррам "Азоб ал-қабр" номли асар ёзганлиги уларнинг ўзаро алоқасидан дарак беради[41]. Хужвирийнинг "Кашф ал-маҳжуб" асарининг 41 саҳифасида кўрсатишича, ҳақиқатдан, Ҳақим Термизийнинг "Азоб ал-қабр" номли китоби бўлган [42]. Аммо, бу китоб бизгача етиб келмаган. Шу сабабли мазкур китобдаги гоёлар Ибн Каррам фикрлари билан қанчалик ўхшаш ёки фарқли бўлгани ҳақида хулоса чиқара олмаймиз. Аммо, фақатгина китобнинг номидан келиб чиқиб, Ҳақим Термизийни "карроматийлик" вакили сифатида кўрсатиш хато, деб ҳисоблаймиз.

2012 йил Найл Гриннинг "Дунё тарихида сўфийлик - Н.К" номли тадқиқоти эълон қилинди[43]. Муаллифнинг фикрича, Хуросонда Ироқ сўфийлик мактабидан буткул фарқ қилган учта оқим бўлган: карроматийлик, маломатийлик ва ҳақимийлик. Уларнинг тасаввуфий қарашлари бир-биридан фарқ қилган. Бизни кўпроқ қизиқтиргани, ҳақимийлик бўлгани боис, китобдан мазкур йўналиш ҳақидаги парчани тўлиқ ҳавола этамиз: "Ироқ сўфийларидан фарқли оқимлардан бири ҳақимийлар бўлиб, ушбу ҳаракат ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми Термиз ва Балх ҳудудларида вужудга келган. ҳақимийлик алоҳида тариқат бўлсада, карроматийлик ёки маломатийлик каби кенг таъсирга эга бўлмаган. Ҳақимийларда

"аристократик" хусусиятлар кўзга ташланади, яъни улар ўзларини "Аллоҳнинг дўстлари" деб эълон қилган. Фақатгина етакчиларгина "ҳаким" номига лойиқ бўлган. Уларнинг ичида энг кўзга ташланадиган вакили Ҳаким Термизий ҳисобланади. Алломанинг қарашлари маломатийлик ва карроматийликдан ҳар жиҳатдан ўзгача бўлган. Улардан Куръон, ҳадис, фикҳ ва калом илмларини чуқур эгаллагани билан ҳам ажралиб турган. Қолаверса, аллома ўзи ҳақида автобиографик асар ёзиб, унда ўзи ҳамда аёли бошдан кечирган тасаввуфий қарашларни ҳам акс эттирган. Асосан, аёлининг тушлари ҳақидаги суҳбатларда ўз таълимотининг асосларини очиб берган. Бу усул бошқа тариқатларда учрамайди [44].

2016 йил Тожикистонда "Историко-культурные традиции эпохи Хакима Тирмизи и ее значение в мировой цивилизации" номли конференция бўлиб ўтган. Мазкур анжуман материаллари алоҳида тўплаб бўлиб чиққан ва унинг кириш қисми Имомали Раҳмоннинг фикрлари билан бошланган [45]. "Ҳаким Термизий нақшбандия тариқатига сезиларли таъсир этган. Хўжа Баҳауддин Бухорий (ваф.791/1389й.), нақшбандийлик тариқатининг асосчиси ўз ҳаёт йўлини табарруқ шайхларни ўрганиш натижасида яратганлиги айтиб ўтган. Ўша шайхлар ичида Ҳаким Термизий ҳам бўлиб, унга авлиёларнинг энг етуги деб баҳо берган" деб Имомали Раҳмон эътироф этган. Қолаверса, Имомали Раҳмон фикрича, Муҳаммад ал-Ғаззолий (ваф.504/1111) ва Ибн Арабий (ваф.637/1240) ҳамда бошқа кўплаб мутасаввуфлар аллома илмий меросидан кенг фойдаланган. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исо, Абу Муҳаммад ибн Яҳё ибн Мансур Қози, Мансур ибн Абдулла ибн Халид Ҳиравий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Ҳайсом, Ҳасан ибн Али Жузжоний, Абу Бакр Варроқ Термизий каби олимлар Ҳаким Термизий мактабининг бевосита вакиллари бўлишган.

Ўрта асрларда яшаган олим Ал-Ҳужвирий (ваф.1072-77й.) Ҳаким Термизийнинг мактаби борасида ўз фикрларини билдириб кетган [46]. Юқорида биз таҳлил қилган Александр Книш, Аюб Палмер, Бернд Ратдкеларнинг "ҳакимийлик" масаласидаги қарашларига айнан Ал-Ҳужвирийнинг "Кашф ал-Маҳжуб" номли асари асос бўлган. Мазкур асарда ёзилишича, Хуросон ҳудудида "ҳакимия" (донолик) номли тариқат пайдо бўлган, у ерда кўплаб сўфийлар таҳсил олган. Унинг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳасан Термизий бўлиб, ўз даврида Ҳаким Термизий номи билан машҳур бўлган. Ал-Ҳужвирий "ҳакимия"ни "аҳла ас-сунна ва жамоа" томонидан тан олинган энг яхши тасаввуф тариқатларининг ўнталигига киритган [47]. "XIII асрда Ҳиндистоннинг диний ва сиёсий қиёфаси"[48] номли тадқиқот муаллифи Холиқ Ашраф Низомий ҳам ислом динининг ўнта тасаввуф мактаблари борасида сўз юритиб, "хулулийлар", "ҳалложийлар", "тайфурийлар", "қусасийлар", "харрозийлар", "сайёрийлар", "муҳасибийлар", "тустарийлар" ва "ҳакимийлар"ни санаб ўтган. "Ҳакимия" тариқатининг асосчиси сифатида эса Ҳаким Термизийни кўрсатган. Низомий алломага оид фикрларини давом эттириб, у авлиёлик назариясини ҳамда унинг даражаларини биринчилардан бўлиб белгилаганлигини эътироф этган.

Бугунги кунда америкалик тадқиқотчи Аюб Палмернинг Ҳаким Термизий илмий меросини ўрганишга бағишланган ишлари диққатга сазовор. Аюб Палмер [49] А.Книш фикрларини давом эттириб, Ҳаким Термизий илмий мактаби ҳали тадқиқ қилиниши кераклигини эслатиб ўтган. "Ҳаким Термизийга оид ҳеч бир ишда унинг илмий мактаби борасида жиддий тадқиқотлар учрамайди. Бернд Ратдкел, Йвес Маркует, Сара Свири, Геневиев Гоббилот ва Абдуллоҳ Баракалар

айнан мазкур масалани четлаб ўтган. Улар асосан Ҳақим Термизий ўзгача қарашларга эга бўлган, замонасининг илғор олимларидан бири бўлган, деган жумла билан чекланишган. "Ҳақимия" ҳаракати ҳақидаги фикрлар ўрганилиши керак" - деб А.Палмер ўз фикрини билдирган. Шунингдек, у тадқиқотида Ҳақим Термизийнинг Ибн Арабий мактаби ва Шозалия тариқатига таъсири масаласини кўриб чиққан. Диссертациянинг ушбу қисмида Ҳақим Термизийнинг кейинги авлод олимларига таъсири очиб берилган. Муаллиф Ибн Арабий ва Ҳақим Термизий асарларининг ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатиб берган. Ҳақиқатдан, Ибн Арабийга бағишланган кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, унинг Ҳақим Термизий билан алоқаси деярли ўрганилмаган. Ибн Арабийни яхшироқ тушуниш учун эса Ҳақим Термизий китобларини ўқиш керак. Чунки, Термизий назарияси Ибн Арабий асарлари учун асос бўлган. Ибн Арабий асарларини аллома илмий меросининг мантиқий ривожига сифатида қабул қилиш мумкин. Шунингдек, бобнинг қолган қисми аллома ва шозалия? тариқати ўртасидаги боғлиқликни ўрганишга бағишланган. Аш-Шозалия ўз даврида Термизий асарлари билан яхши таниш бўлган ва тариқатининг устозлари сифатида унинг ғояларини сингдирган. Бу фикрларни Аюб Палмер томонидан илгари сурилган янгилик сифатида қабул қилиш мумкин. Яъни, Ҳақим Термизийнинг шозалия тариқати билан боғлиқлигини фақатгина Ричард Макгригор [50]? томонидан қисман тадқиқ этилган эди.

Ўзбек олимлари ҳам "ал-ҳақимия" масаласида турли фикрлар билдирган?. Усмон Турар [51], Нажмиддин Комилов [52], Иброҳим Худоёр [53] каби тадқиқотчилар "ал-ҳақимия"ни тариқат сифатида эътироф этган бўлса, Жўрабек Чўматов[53] уни "таълимот" дея баҳолаган. Убайдулло Уватовнинг [54] фикрича, "ал-ҳақимия" бу - мазҳабдир.

Адабиётлар таҳлили сўфийликнинг шаклланиш тарихи ҳали тўлиқ ўрганилмаганлигини кўрсатди. Асосан, дастлабки маънавий марказлар, уларнинг асосчилари ва таълимотлари маълум даражада тадқиқ этилган. Аммо, мазкур марказлар ўртасидаги муносабатлар кўплаб изланишларни талаб қилади. Ўрганилган адабиётларга кўра хорижлик олимлар Ҳақим Термизийнинг қайси мактаб вакили эканлигига оид турли фикрлар билдирган. Мазкур масала қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Аллома мактаби тўғрисидаги изланишлар тадрижий такомиллашиб борган. Дастлаб Л.Массигнон, Муфид Муҳаммад Нурий каби тадқиқотчилар аллома илмий мактабини Ибн Каррам билан боғлаган бўлса, кейинчалик Хужвири ижоди билан танишган Александр Книш, Жозеф Маричал, Олгар Соролд, Найл Грин, Аюб Палмер, Бернд Радтке сингари олимлар изланишларида "карроматийлик" билан аллома алоқаларини инкор қилган. Бизнингча ҳам ҳозиргача етиб келмаган китоб номи билан Ҳақим Термизийни карроматийлик вакили сифатида эътироф этиш нотўғри хулоса. Қолаверса, унинг асарларида карроматийлик ғоялари кескин танқид қилинган. Жулиан Болдикнинг Ҳақим Термизий ҳақидаги "шомонлик" назарияси илмий асосга эга эмас, деб ҳисоблаймиз. Аннемария Скиммел томонидан алломани "Балх янги Афлотунчилик" мактаби вакили сифатида қайд этилиши Ҳақим Термизий илмий мероси билан яхши таниш бўлган Бернд Радтке томонидан кескин рад этилган. Ҳақиқатдан аллома устозлари орасида балхлик олимлар талайгина. Бироқ, бу факторга асосланиб хулоса чиқариш нотўғридир. Зеро, Термизий шайхлари орасида куфалик, бағдодлик, басралик олимлар ҳам

кам эмас. Муҳаммад Иброҳим ал-Жиюший, Сара Свири, Геневиёв Гоббилот ва Абдуллоҳ Баракаларнинг тадқиқотларига таянган ҳолда алломанинг маломатийлик билан сезиларли алоқаларини кўришимиз мумкин. Аммо, улар таъкидлаганидек маломатийлик Ҳаким Термизий назариясига таъсир қилган эмас, балки Термизий мазкур тариқат вакиллари билан учрашганда ўз мустақил тасаввуфий қарашларига эга, шаклланган аллома бўлган. Шу сабабли Термизийнинг маломатийликка таъсири деб ўрганилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Александр Книш ва Найл Грин сингари тадқиқотчилар Ҳаким Термизийни Маворауннаҳрда шаклланган "ҳакимия" оқими вакили эканлигига урғу берган бўлса, Айюб Палмер, Бернд Ратдкелар сўнги тадқиқотларида Ҳаким Термизийни "ҳакимия" тасаввуфий йўлининг асосчиси сифатида қайд этган. Хорижлик олимлар дастлаб Хужвирийнинг "ҳакимия" мактаби масаласига шубҳа билан қараган. Чунки, Ҳаким Термизий ҳақида ёзган уларнинг аксарияти алломани юзаки билган. Аммо, вақт ўтган сайин хорижлик олимлар ҳам аллома илмий меросига чуқурроқ кириб боришмоқда. Амарикалик Н.Хир каби олимлар Термизийни кенг қиррали олим сифатида кашф этиб, ҳатто тубсиз океанга ҳам ўхшатди. Яъни, Ҳаким Термизий "ҳакимийлик" сингари оқимга асос солишга етарли салоҳият соҳиби эканлиги исботланди. Хусусан, Ричард Макгригор, Айюб Палмерлар Ҳаким Термизий илмий меросини ўраниш билан чекланиб қолмасдан, унинг ўрта асрлар тасавуф фалсафасига таъсири масаласини ҳам тадқиқ қилмоқда. Уларнинг тадқиқотларидан Ҳаким Термизийнинг илмий мероси Мисрда ривожланган шозалия тариқати учун устун вазифасини бажарган.

Юқоридагилардан Ҳаким Термизий ўз даврининг ҳеч қайси тасавуф мактаби аъзоси бўлмасдан, "ҳакимия"га асос солган деб хулоса қилиш мумкин. Ҳаким Термизийнинг кейинги тасавуф мактабларига таъсири ўрганилиши лозим. Хужвирий ва Абу Бакр ал-Варроқ томонидан ёзиб қолдирилган фикрлар кейинги сўфийлик асарлари билан қиёсий ўрганилса, Ҳаким Термизий томонидан асос солинган "ҳакимиянинг" таъсири яққол намоён бўлиши мумкин.

Демак, Моварауннаҳрда Ҳаким Термизий томонидан шакллантирилган "ҳакимия" мактаби бўлган. Мазкур мактабда толиблар авлиёлик назариясига оид билимларни эгаллаган. Термизийнинг "Хатм ул-авлиё" асари асосий дарслик вазифасини бажарган. Маломатийлик, нашбандийлик, мотурудийлик, шозалия сингари мактаблар бевосита "ҳакимиядан" илҳомланган. Ибн Арабий, ал-Ғаззолий каби мутасавуф олимларнинг назариялари учун Термизий илмий мероси фундаментал вазифа бажарган.

Ҳакимийликнинг нақшбандийлик ва мотурудийликка таъсири алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлиши мумкин. Зеро, мазкур тариқатларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларига бағишланган ўнлаб тадқиқотлар мавжуд [54]. Ҳаким Термизий асарларини тадқиқ қилиш орқали мазкур тариқатларнинг туб моҳиятини янада аниқроқ анлаш имкони бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. George Saliba. A History of Arabic Astronomy: Planetary Theories During the Golden Age of Islam. New York University Press, 1994. - pp.245, 250, 256-57.; King David A. The Astronomy of the Mamluks. Isis. 74 (4): 1983. - pp.531-55.; Hassan Ahmad Y. Factors Behind the Decline of Islamic Science After the Sixteenth Century". In Sharifah Shifa Al-Attas. Islam and the Challenge of Modernity, Proceedings

of the Inaugural Symposium on Islam and the Challenge of Modernity: Historical and Contemporary Contexts, Kuala Lumpur, August 1-5, 1994. International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC). 1996.-pp.351-99.

2. Убайдулла Уватов "Икки буюк донишманд" китобида баъзи муаррихлар, масалан, аш-Шаароний ўзининг "ат-Табақот ал-кубро" асарининг 78-саҳифасида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳусуён ибн Башир ал-Ҳақим ат-Термизий шаклида келтирилганлиги қайд этилган.

3. Muhammad al-Geyoushi. Al-Tirmidhi, his works and his opinions on Sufism. The university of London. Ph.D. diss. 1970.- p.10.

4. El-Geyoushi Muhammad Ibraheem //The Influence of al-Tirmidhi on Sufi Thought. "Islamic quarterly" XX no. 3. -1978. - Pp.104-115.

5. Усмонов И. Ал-Ҳақим ат-Термизий таълимотининг ибн ал-Арабий қарашларига таъсири / Имом алБухорий сабоқлари, -2003. -№ 4. Б. 185.

6. Аҳзоб сураси, 40-оят

7. Усмонов И. Тасаввуф. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети. - Тошкент: Ислам университети, 2012. -Б.191.; Уватов У. Икки буюк донишманд. - Т.: Шарқ, 2005. - Б. 63.

8. Тожиддин Субкий. Аш-шофеъийя ал-кубро. 6 томлик / Мустафо Аҳмад Ато нашрга тайёрлаган. Байрут.: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1999. Т. I. - Б. 448.

9. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. - М.: Дия, 2004. - С. 119.

10. Massignon L. Kitab al-Tawasin par Abou al-Moghith al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj. Paris, 1913. 270 p.; Адам Мец. Мусульманский Ренессанс/пер.с нем.Д.Е.Бертельса. - М.:Наука, 1973.- С.234.

11. Massignon L. Kitab al-Tawasin par Abou al-Moghith al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj. Paris, 1913.270 p.)

12. Кныш А.Д. Ат-Термизий // Ислам: энциклопедический словарь. - М.: Наука, -1991. - С. 237.

13. Muhammad al-Geyoushi. Al-Tirmidhi, his works and his opinions on Sufism. The university of London. Ph.D. diss. 1970.- p.37.

14. Ал-Асқалоний. Лисон ал-мезон. Ҳайдаробод. Ҳижрий 1329-1331. Жилд: V. - Б. 308-310.

15. Аз-Заҳабий. Тазкират ал-хуффаз Ҳайдаробод. Ҳижрий 1333. Жилд: II. - Б.197.

16. Sviri S. Hakim Tirmidhi and the Malamati Movement in Early Sufism//The Heritage of Sufism vol.I, ed. L. Lewisohn, Oxford, Oneworld Publications. 1999.

17. Annamarie Schimmel. Mystical dimensions of islam. The University of North Carolina Press Chapel Hill. 1975.-535 p.

18. Annamarie Schimmel. Mystical dimensions of islam. - p.187.

19. Genevieve Gobillot and Muhammad b. Ali al-Hakim al-Tirmidhi. Le livre de la profondeur des choses.

20. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion. 1996, p. 79.

21. Radtke B., O'Kane J. The concept of sainthood in early Islamic mysticism: two works by al-?ak?m al-Tirmidhi?. Surrey "Curzon Press". 1996. -P.15.

22. Bernd Radtke. A Forerunner of Ibn al-'Arab?: Hak?m Tirmidhi? on Sainthood//Journal of the Muhyiddin Ibn 'Arabi Society, Vol. VIII, 1989.

23. Chabbi, Jacqueline. "Remarques sur le de?veloppement historique des mouvements asce?tiques et mystiques au Khur?s?n: IIIe/IXe sie?cle - IVe/Xe sie?cle". Studia Islamica. (46): 1977.

24. Julian Baldick. Mystical Islam. An Introduction to Sufism. New York and London: New York University Press, 1989. - Pp.208.

25. Julian Baldick. Mystical Islam. An Introduction to Sufism.-P.44.

26. Radtke B. Al-?ak?m at-Tirmi?i. Ein islamischer Theosoph des 3./9. Jahrhunderts. Schwarz Verlag, Freiburg. 1980.

27. Marquet Y. Al-?ak?m al-Tirmi?? et le n?oplatonisme de son temps" in Annales de la Facult? des Lettes et Sciences Humaines, Dakar 4 (1976) 263-306, 7. 1977.- P.151-181.

28. Sviri S. Words of Power and the Power of Words: Mystical Linguistics in the Works of al-Hakim al-Tirmidhi//Jerusalem Studies in Arabic and Islam. The Hebrew University of Jerusalem the Faculty of Humanities. №-27. 2002. - p.204-244.

29. Genevieve Gobillot and Muhammad b. Ali al-Hakim al-Tirmidhi. Le livre de la profondeur des choses. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion. 1996.

30. Ал-Ҳақим ат-Термизий. Яширин масалалар. Тарж.М.Исмоилов. - Т.: "Наврўз", 2017. - p.43.

31. Alexander Knysh, *Islamic Mysticism : A Short History* (Leiden, Boston, Koln: Brill, 1999. - p.107.
32. Alexander Knysh. *Islamic Mysticism. A Short History*. BRILL, 2015. - P. 358 p.
33. Joseph Marechal, Algar Thorold. *The Psychology of the Mystics*. Courier Corporation, 2004. 344p.
34. Joseph Marechal, Algar Thorold. *The Psychology of the Mystics*. Courier Corporation, 2004. - p248.
35. *The Cambridge history of Iran. Volume 4, The period from the Arabs invasion to the Saljuqs* edited by R.N.Frye. 2008. - 711 p.
36. *The Cambridge history of Iran. Volume 4, The period from the Arabs invasion to the Saljuqs* edited by R.N.Frye. 2008. -pp.459-460.
37. Sir H.A.R.Gibb. *The Encyclopedia of Islam*. - Brill Archive, 1967. - P.55.
38. "The Encyclopedia of Islam" китобида ёзилишича, тарихий Катга Ҳуросон ўрта асрларда Эроннинг уч вилояти, Афғонистон, Туркманистон, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг аксарият ҳудудларини ўз ичига олган географик атамандир. Маворауннаҳр ҳам унинг таркибида бўлган.
39. Moufid Muhammad Nouri. *The scholars of Nishapur, 700-1225*. The University of Edinburgh for the degree or 'Doctor or Philosophy. 1967. - 674 p.
40. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*. - Pp.258-263.; Moufid Muhammad Nouri. *The scholars of Nishapur, 700-1225*. - p.94.
41. Hujviri Ali. *Kashf-al-Mahjub*. - Tehran, 1371 solar c., s.41.
42. Nile Green. *Sufism: A global History*. Wiley-Blackwell; 1 edition. 2012. - 286 p.
43. Историко-культурные традиции эпохи Хакима Тирмизи и ее значение в мировой цивилизации (на рус., англ. яз.). - Душанбе, 2016. Издательство: "Дониш". - с.26.
44. Hujviri Ali. *Kashf-al-Mahjub*. - Tehran, 1371 solar c., p.178.
45. *The Kashf al-Mahjub. A Persian treatise on Sufism by Hazrat Ali bn al-Hujviri (R.A.)*. Zia-ul-Quron Publications. Pakistan, 2001, - P.227.
46. Nizami, K. A. *Some Aspects of Religion and Politics in India during the Thirteenth Century*, Oxford University Press, New Delhi, 2002. - p.53-54.
47. Aiyub Palmer. *The Social and Theoretical Dimensions of Sainthood in Early Islam: Al-Tirmidhi's Gnosology and the Foundations of Sufi Social Praxis*. Ph.D.diss. University of Michigan, USA. 2015. - P.374.
48. McGregor R.J. *Sanctity and mysticism in medieval Egypt the Waf?? Sufi order and the legacy of Ibn Arab?.* Albany: State University of New York Press. 2004, - P.30.
49. Турар У. Тасаввуф тарихи. - Т.: "Истиқлол", 1999, - Б.180 .
50. Комилов Н. Тасаввуф. -Т.: ТошДШИ нашриёти, 2006. 72-б.
51. Иброҳим Худоёр. Ишқ Жайҳунининг йўллоши (ал-Ҳақим ат-Термизийнинг "Хатм ул-авлиё" асари). Тошкент, "Гулистон" журнали, 2000 йил, 5-сон, 25-бет.
52. Чўтматов Ж. Муҳаммад ибн Али Ҳақим Термизий ва Муҳаммад ибн Али Қафқол Шоший "мақосиду-ш-шарыйя" йўналиши асосчилари сифатида//Sharqshunoslik. № 4, 2016. - Б.149-156.
53. Уватов У. Икки буюк донишманд. "Шарқ" НМАК, Тошкент, 2005. -41 б.
54. Arthur F. Buehler. *Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh*. Univ of South Carolina Press, 1998 - 312 p.; Muhammad Hisham Kabbani, Shaykh Muhammad Hisham Kabbani. *The Naqshbandi Sufi Tradition Guidebook of Daily Practices and Devotions*. ISCA, 2004 - 341 p.